

İMAMKULU KAYA KABARTMASI'NIN KÜLTÜREL VE İKONOĞRAFİK TAHLİLİ

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Fazıl HİMMETOĞLU¹

ÖZET

Anadolu'da güçlü bir devleti ilk defa Hititler kurmuşlardır. Kuşşaralı krallar önce antik Kaniş şehrini aldılar. Burasını merkez yaptıktan yaklaşık 70 yıl sonra Hattuşa kentini başkent yaptılar. Anadolu'nun ortasından Arzawa ülkesine kadar söz sahibi olabiliyorlardı. Güney'de ise Babil'e kadar ulaştıkları olmuştu. Buna karşın en güçlü oldukları yer Anadolu'nun merkezi olmuştur. Bu nedenle Orta Anadolu'da Hititlerden kalan birçok rölyefle karşılaşmak mümkündür. Bu rölyefler üzerlerindeki simgelerle ve yazılarıyla hem yapıldığı dönemi hem de Hitit kültür dünyasını aydınlatmaktadır. Bu rölyeflerden biri de İmamkulu rölyefidir. İmamkulu rölyefi İç Anadolu'dan Çukurova'ya uzanan antik kervan yolu üzerinde bulunmaktadır. Hitit çağında Çukurova Kizzuwadna olarak bilinmektedir. Kizzuwadna Hitit kültür ve ticaret dünyası için önemli bir coğrafyadır. Kizzuwadna, Hititler için kutsal bir ülke olduğu gibi Halep, Asur ve Babil'e giden güney yolunun önemli bir durağıdır. İmamkulu kabartması Kizzuwadna-Halep doğrultusunda seyahat eden yolculara yol gösteren bir kültür tabelası gibidir. Kabartma Hitit mitolojisi için oldukça önemli simgeler ve işaretlerle doludur. Bu çalışmada İmamkulu kabartmasının önemi yanı sıra üzerindeki sembollerin değerlendirmesi de yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İmamkulu, Hitit, Rölyef, Kizzuwatna, Fırtına Tanrısı

CULTURAL AND ICONOGRAPHIC ANALYSIS OF İMAMKULU ROCK EMBOSSING

ABSTRACT

A powerful state in Anatolia was founded for the first time by Hittites. Kings of Kussarian first conquered ancient Kanish city. Approximately 70 year after they made center this place, they made Hattusha city the capital. They could have a say from the middle of Anatolia to the land of Arzawa. In the South, they had reached up to Babylon. However, where they are most powerful was the center of Anatolia. Therefore, it is possible to encounter many reliefs from the Hittites in Central Anatolia. The symbols and writings on these reliefs illuminate both Hittites culture world and the period in which they were made. One of these reliefs is the Imamkulu relief. Imamkulu relief is located on the ancient caravan road from Central Anatolia to Cukurova. In the Hittite age, Cukurova is known as Kizzuwadna. Kizzuwadna Hittite is an important geography for the world of culture and commerce. Kizzuwadna is a sacred country for the Hittites, and is an important stop of Aleppo, Assyria and the southern road leading to Babylon. Imamkulu relief is like a cultural sign that guides the passengers traveling in the direction of Kizzuwadna-Aleppo. The relief is full of symbols and signs that are quite important for the Hittite mythology. In this study, the importance of the Imamkulu relief as well as the symbols on it will be evaluated.

Keywords: İmamkulu, Hittite, Relief, Kizzuwadna, Storm God

¹ Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, mfazil@osmaniye.edu.tr

GİRİŞ

Hitit kaya kabartmaları Hitit sanatını ve kültür dünyasını günümüze taşıyan önemli kalıntılardır. Anadolu’da hem Hitit hem de Geç Hitit çağında yapılmış olan bu eserler Hititlerin siyasi ve kültürel yansıtan birçok Hitit Kaya Kabartması mevcuttur. Anadolu’daki Hitit kaya kabartmalarından bir kısmı Kayseri Adana istikametindeki eski kervan ve hac yolu üzerindedir. Bunlar Fraktin, Taşçı, İmamkulu, Hanyeri, Hemite ve Ceyhan kabartmalarıdır. Bu çalışmanın konusu olan İmamkulu kaya kabartması hakkında yerli ve yabancı olmak üzere birçok arkeolog, hititolog ve eskiçağ tarihçisi görüş beyan etmişler ve bu görüşlerini akademik platformda yayınlamışlardır. Bunlardan bazıları şu şekildedir. **Hitit Sanatı** adlı eserinde bu konudan bahseden **Muhibbe Darga** en önemli referanslardan biri konumundadır. Hitit Tarihi için bir başka önemli bilim insanı **Ahmet Ünal**, **Hititler Devrinde Anadolu** adlı kitap dizisinde İmamkulu’ya değinmiş ve **Aktüel Arkeoloji Dergisinde** daha spesifik yorumlarda bulunmuştur. **Ekrem Akurgal**’a ait **Anadolu Kültür Tarihi** adlı eserde İmamkulu Kabartmasına ait yorumlar mevcuttur. Yabancı bilim insanlarından Sue White’ın doktora çalışması **The Religious Iconography Of Cappadocian Glyptic In The Assyrian Colony Period And Its Significance In The Hittite New Kingdom** adlı eserde konuyla ilgili yorumlar bulunmaktadır. Diğer taraftan Hande Köprülü’nün Yüksek Lisans Tez çalışması olan **Hittite Rock Reliefs In Southeastern Anatolia As A Religious Manifestation Of The Late Bronze And Iron Ages** adlı tezde konuyla ilgili değerlendirmeler bulmak mümkündür. Konunun geçtiği bir başka çalışma Dominique Beyer’in Ema’ IV Les sceaux adlı eseridir. Konuyla ilgili diğer yazarların görüşleri kaynakçada verilecektir. Fakat burada dikkat çekici olan yazarların birçoğunda kabartmanın içeriği ile ilgili genel bir ortak kanı var gibi görünse de sembollerin zamanla yıpranmasıyla ilgili bazı yorum farklılıklarının olmasıdır. Bu çalışmada bu yorum farklılıklarına verilecek ve İmamkulu Kaya Kabartması üzerinden Hitit inanç ve siyasi dünyası hakkı bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

İmamkulu Kaya Kabartması’nın Yeri ve Yapıldığı Zamanki Siyasi ve Kültürel Durum

İmamkulu kabartması Kayseri İlinin Develi İlçesindeki İmamkulu Köyünün Şimşekkaya mevkiinde yer alır. Develi İlçe merkezi ile İmamkulu Köyü arası yaklaşık 40 km’dir. Kayseri’den Çukurova’ya uzanan eski kervan ve hac yolunun üzerinde bulunan anıt Fraktin’den başlayıp Osmaniye Hemite’ye kadar uzanan Hitit kabartma silsilesinin arasında yer alır. Tam olarak yeri ise Zamantı Suyuna giden yol üzerindeki tepelik arazide Beydağı’nın batı cephesine bakan mevkidedir (Emre, 2013: 274).

Neşa’dan Erciyesi aşan yolcular önce Fraktin’e sonra Taşçı’ya ardından da İmamkulu kabartmasına rastlar. Bu güzergâhın antik dönemde sık kullanıldığı düşünülmektedir. Zira Hititlerin yol üzerine bu kadar iz bırakmasının nedeni başka türlü açıklanamaz. Yolun Hitit İmparatorluk Çağında kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir. Zira daha eski zamanlara ait veriler olan Kaniş tabletlerinde bu güzergaha dair veri bulunmamaktadır (Alkım, 1960: 360). Asur Koloni Çağında Kaniş’e ulaşmak isteyen Asurlu tacirlerin kullandıkları güney yolu Kahramanmaraş üzerinden geçmektedir (Özgüç, 2005: 24). Diğer taraftan güzergah üzerindeki kabartmalarda bulunan semboller Hitit İmparatorluk Çağına ait sembollerdir. İmamkulu kabartması özelinde bakıldığında bu kabartmanın M.Ö. 13. asırda yapıldığı

düşünülmektedir (Ünal, 2018: 2). Anlaşıldığı kadarıyla Kizzuwatna Krallığı ile Hitit İmparatorluğu'nun ilişkilerin mücadeleden ittifaka dönüşmesiyle Fraktin-Hemite güzergahı işlemeye başlamış ve ilişkiler ilerledikçe güzergahtaki trafik artmıştır. Kizzuwatna Hitit Çağında Çukurova'nın hakim devletiydi ve yer yer Mitanni ve Hanigalbat gibi Hurri kökenli güçlü yapıların baskısı altındaydı. Hitit İmparatorluğu'nun Suriye politikası için Kizzuwatna'nın başka bir devletin kontrolü altına girmesi Hititlerin menfaatlerine ters düşüyordu (Hout, 2013: 29). Kral Şuppiluliuma döneminde Kizzuwatna ile ilişkilerin normale bindiği anlaşılmaktadır (Memiş, 2010: 108). III. Hattuşili zamanında ise Kizzuwatna'nın Hititler'in bir parçası olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Kizzuwatna'nın Hitit Devleti'ne bağlanması Hitit Devleti'nin güney politikası için çok ciddi bir avantaj sağlamıştır. Bunun yanında Kizzuwatna'nın bu birliktelikten sonra Hitit dini ve edebi hayatını etkilediği görülmektedir (Ünal, 2006: 30). Öyle ki Hitit kraliyet ailesi ve soyluları tanrı ve tanrıçalara ibadet etmek için Kizzuwatna'daki kutsal kent Kummani'ye geldikleri bilinmektedir (Ünal, 2006: 30). Bu bilgiler ışığında Fraktin, Taşçı ve İmamkulu kabartmalarının neden bu güzergah üzerinde yapıldığı daha iyi anlaşılmaktadır. Bu kalıntıların hepsi III. Hattuşili ve onun Kizzuwatnalı eşi Puduhepa zamanında yapılmıştır (Ünal, 2000: 61).

İmamkulu Kaya Kabartmasının İkonografik Değerlendirmesi

Tepesi yuvarlak olan yek pare bir kayanın yontulmasıyla oluşan anıtın üzerinde üç sahne resmedilmiştir (Emre, 2013: 274), (Resim 1). Anıtın uğradığı deformasyona karşı iyi bir kondisyona sahip olduğu görülmektedir. Anıtta cepheden bakıldığında sol baştaki insan figürü dikkat çekmektedir. Sağ omzunda yay, belinin sol tarafında kabzası görünen bir kılıç ve sol elinde dikey bir şekilde tuttuğu mızrak bu kişinin savaşa hazır bir asker olduğunu göstermektedir. Uçları yukarı kalkmış pabuçlar klasik Hitit pabuçlarıdır. Bu savaşçı, bir kral değildir. Mızrağın uç tarafındaki Luvi Hiyeroglifi ile yazılmış yazıda bu kişinin bir prens olduğu anlaşılmaktadır. Prensın adı *Kuwalanamuwa* veya *KARAŞmuva* olarak okunmaktadır (Darga, 1992: 184). Bölgesel bir vali olduğu anlaşılan prens muhtemelen kayanın yapılmasına vesile olan devlet temsilcisidir. Kabartmanın ortasında dini ve mitolojik fenomenler yer almaktadır. Resim 2'de daha net görülen bu sahnenin en altında üç tane aslan başlı insan vücutlu doğaüstü yaratık ve onların ellerinin üzerinde üç dağ tanrısı görülmektedir. Dağ tanrısının Hurri kökenli olduğu bilinmektedir (Laroche, 1980: 118). Dağ tanrıları üzerinde bir boğaya koşulmuş arabasının üzerinde sağ elinde gürzünü sol eliyle arabasının dizginini tutan fırtına tanrısı görülmektedir. Fırtına tanrısı iki dağ tanrısı üzerinde resmedilmiştir. Bu tanrılar *Namni* ve *Hazzi* dağlarını temsil ettiği ileri sürülmektedir (Darga, 1992: 180). Fırtına tanrısının külahındaki boynuzların çokluğu ve boğayla birlikte resmedilmesi onu hemen ele vermektedir. Burada fırtına tanrısının dağ tanrıları üzerinde gösterilmesi fırtına tanrısının dağ tanrılarını yendiği bu yüzden onlara egemenlik kurduğu fikrini öne sürenler olmuştur (Garcia, 2009: 77). Bu görüş pek de sağlıklı değildir. Fırtına tanrısı zaten Hitit panteonunun en büyük tanrısıdır. Fırtına tanrısının yaşadığı yerin dağlar oluşu onun bu şekilde resmedilmesine neden olmuş olabilir (Bahar ve Turgut ve Küçük, 2018: 406).

Fırtına tanrısı İmamkulu kabartmasının tam ortasında yer almaktadır. Diğer figürler onun etrafında konumlanmıştır. Bunun nedeni yukarıda da bahsedildiği gibi Hitit panteonunun tepesinde Fırtına tanrısının yer almasıdır. Fırtına tanrısı Hititler'den önce de Anadolu'nun en önemli tanrısı olduğu bilinmektedir. Hattiler, Luwiler gibi Anadolu'nun yerli antik kavimleri

için bu tanrı oldukça değerlidir. Hurriler ve Hititler için de önemli olan bu tanrının kültürlerine göre adı değişmektedir. Hitit sanatında Fırtına tanrısı genelde boğa ile birlikte resmedilir. Ya boğaya koşulmuş bir araba üzerinde ya boğanın üzerinde ya da bizatihi boğanın kendisi olarak resmedilen fırtına tanrısı İmamkulu kabartmasında boğayla birlikte yer almıştır. Anıtta bir boğanın çektiği arabada bir elinde gürz diğer elinde dizgin tutan fırtına tanrısı hareketli bir tavır sergilemektedir. Fırtına tanrısının adı yine anıtta Luwice olarak yazılmış ve Halep'in Fırtına Tanrısı Teşup olarak okunmaktadır. Hurrice Teşup, Luwice ise Tarhunza olarak bilinen fırtına tanrısının boğa ile olan ilgisine tekrar dikkat çekmek gerekir. Zira Fırtına tanrısının Luwice adı olan Tarhu veya Tarhunza aynı dilde boğa anlamına gelmektedir (Ünal, 2003: 89). Burada dikkatleri çekecek bir başka ayrıntı ise İmamkulu kabartmasının bulunduğu yol Toros Dağlarına açılan yol üzerindedir. Toros ismi Latince (Taurus) ve Gerekçe (Taorus) gibi dillerde de boğa anlamına gelmektedir. Bu diller büyük ihtimal Luwice'den oldukça etkilenmiş dillerdir ve Toros kelimesi de Tarzu'dan Toros'a evrilmiş olabilir (Himmetoğlu, 2018: 7). Toros, dağ, boğa, fırtına ve tanrı kavramları arasında doğrudan bir ilişki olduğu açıktır. Yabani boğanın en eski devirlerde Anadolu'da yaşadığını ve avcı toplayıcılarla ilişki içerisinde oldukları zaten bilinen bir gerçektir. Göbeklitepe ve Çatalhöyük bu ilişkinin ne boyutlarda olduğunu bizlere gösteren antik öncesi yerleşim yerleridir. Boğa eski insan için önemli bir geçim kaynağıdır. Neolitik çağdaki insan ve boğa ilişkisine bakıldığında boğa yağmuru yani otlakları takip ederken, avcı toplayıcı da boğayı takip etmiştir. Yabani boğa (aurochs) otlaklar için yayla ve dağ eteklerine sonra ovaya inerek Anadolu'da dağ ve ova arasında bir hat oluşturmuştur. Avcı toplayıcılar da boğayı takip etmeyi mevsimlerden öğrendiği açıktır (Hodder, 2014: 79). Bu bin yılların tecrübesi karşımıza fırtına tanrısını ve onun güçlü bereket temsilcisi boğayı çıkarmıştır denebilir. Bu kabartmanın Toros Dağlarına doğru yapılması ve dağları aşan boğa ve fırtına tanrısının hareketli hali bu tarihsel bilinçaltının delili olabilir.

Kabartmanın sağ tarafındaki sahnede ilginç bir manzara verilmektedir. Aşağısında yoruma oldukça açık bir sembolün üzerinde kollarını iki yana açmış kollarının arkasında kanat olduğu tahmin edilen fırtına tanrısına bakar vaziyette çıplak bir kadın figürü görülmektedir (Köpruoğlu, 2016: 26). Bu figürün tanrıça İştâr'ı tasvir ettiği düşünülmektedir. Zira tasvirin çıplak ve kanatlı olması ve de başında tacının bulunması bu fikri güçlü kılmaktadır (Ünal, 2003: 136), (Resim: 3). Mezopotamya kökenli bu tanrıçanın Anadolu'da Hititler tarafından da saygı gördüğü bilinmektedir. Diğer taraftan bu tanrıçanın Hepat olduğunu ileri sürenler de mevcuttur (Darga, 1992: 184). Zira Hepat bir güneş tanrıçasıdır. Hitit panteonunda Arinna olarak da bilir. Bu tanrıça kraliyetin koruyucu tanrıçasıdır (Cengiz, 2018: 128). Hepat veya Arinna panteonunun baş tanrıçasıdır ve birçok kabartmada Teşup ile birlikte resmedildiği bilinmektedir. Buradaki daha karışık durum bu tanrıçanın im olduğu değil ne üzerinde tasvir edildiğidir. Kimi araştırmacılara göre bu saçaklı sembol bir ağaçtır. Bu ağaç hurma ağacı ya da kutsal hayat ağacıdır. İştâr'la hayat ağacının birlikte resmedilmesi olağan bir durumdur. Diğer taraftan bir başka görüşe göre buradaki sembol kanatlı bir aslan figürüne benzemektedir (White, 1993: 162). Bu görüş de makul sayılabilir. Çünkü İştâr'ın sembol hayvanlarından en önemlisi aslandır. Antik Babil'in İştâr kapısındaki aslan motifleri ve resim 3'teki İştâr kabartmasında bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Fakat unutulmamalı ki aslan Hepat'ın da sembolüdür. Bu fikirlerden ayrı olarak bu figürün bir

kartalı ya da çift başlı bir kartalı tasvir ettiğini ileri süren araştırmacılar da mevcuttur (Darga, 1992: 181). Kartal ve çift başlı kartal sembolü çoğu antik medeniyette görülen bir fenomendir (Tekin, 2008: 425). Kartal veya çift başlı kartalın güneşi temsil ettiği de bilinmektedir (Himmetoğlu, 2015: 739). Tanrıçanın kim olduğu fark etmeksizin Anadolu'da tanrıçaların sembolleri arasında güneş mevcuttur. Buradaki tanrıça tasvirinin ışık saçan gibi resmedilmesi de dikkat çekici bir detaydır. Güneş adaleti ve siyasi egemenliği temsil etmektedir. Hititlerin kanatlı güneş sembolü ile doğrudan ilişkisi olduğunu düşündüğümüz bu kabartma motifi bir çift başlı kartalı temsil ettiği fikrine daha yakınız. Çünkü Hititler gerek Alacahöyük'te ve gerekse de Yazılıkaya'da bu mitolojik kuşu kabartmalarında tasvir etmişlerdir (Alp, 2005: 25,36). Özellikle Yazılıkaya kabartmasında güneş tanrıçası Hepat'ın geri alt kısmındaki çift başlı kartal sembolü dikkatleri çekmektedir (Resim 4).

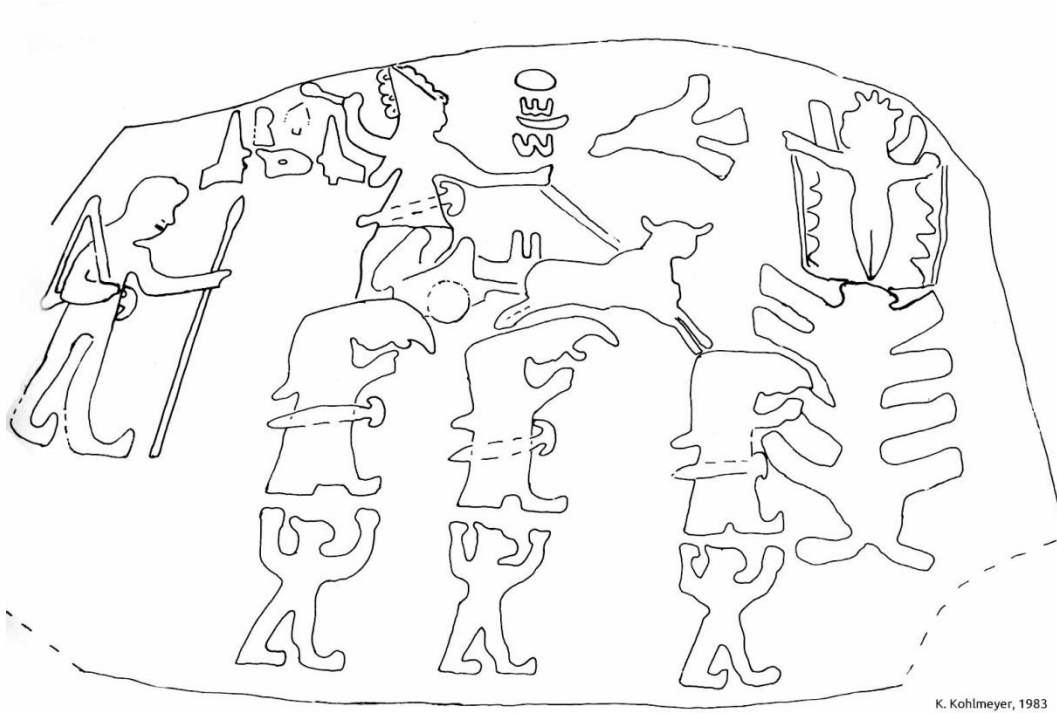
Kabartmada tanrı ve tanrıça arasında bir kuş daha görülmektedir. Kuş Hitit altalarında temsil edilen bir hayvandır (White, 1993: 199). Kuş uçar vaziyette betimlenmiş ve kabartmanın bütününe ciddi bir canlılık katmıştır. Kuşun çift başlı kartal figüründe olduğu gibi güneşi ve güneş tanrıçasını temsil ettiği düşünülmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada anıttaki tasvirler ilmi anlamda değerlendirilmeye çalışılmıştır. Karşımıza çok da karışık olmayan Anadolu'nun inanç yapısına paralel anlamlar çıkmıştır. İmamkulu anıtının Hitit manevi dünyasını anlamamız ve anlamlandırmamız açısından önemli anıtlardan biri olduğu görülmüştür. Bu kabartma üzerindeki sahneleri Hitit mitoloji ve kozmolojisini gözler önüne serdiği gibi antik çağ öncesi Anadolu halklarının bilinçaltı inanışlarını da yansıttığı görülmektedir. Bunun yanında kültürel anlamda Anadolu-Mezopotamya ilişkisinin ne boyutta olduğunu göstermesi bakımından İmamkulu anıtı önemli bir örnektir. Kaya anıtının yapıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda Hitit-Kizzuwatna ilişkilerinin dini ve politik dinamikleri de gözler önüne serilmektedir. Bir diğer sonuç olarak İmamkulu kabartması Hitit Büyük Krallık döneminin ihtişamını yansıtan bir sanat eseri olduğu açıktır. Neşa-Kizzuwatna arasındaki yol üzerinde birkaç anıttan biri olan İmamkulu kabartması en hareketli sahneleri üzerinde barındırması hasebiyle diğerlerinden ayrılır. Bu bağlamda İmamkulu anıtı Hitit medeniyetinin ardında bıraktığı en önemli eserler arasındadır. Diğer taraftan bu anıtın özenle yapılması ve birkaç sahneden oluşması, derin anlamlar ihtiva etmesi yolu takip eden antik dünya yolcularının bu güzergahı ne kadar sık kullandıklarının da delilidir. Anlaşıldığı kadarıyla bu yolun takip nedeni sadece ticaret değil daha çok dini gerekçelerdir. Hititler Kizzuwatna'ya en az Nerik kadar değer verdikleri görülmektedir. Son olarak ifade edilmesi gereken bir diğer gerçek Kizzuwatna-Hattuşa birlikteliğinin temelinde Kizzuwatna'nın stratejik Suriye yolu üzerinde olduğu gerçeğidir. Ezcümle olarak İmamkulu anıtı dini hac yolunun üzerinde bulunduğu gibi Hititler'in tehdit anında hemen ulaşabilecekleri kestirme Çukurova yolunun da üzerinde bulunan bir yerde yapılmış olup bu yolun adeta bir karayolu tabelası gibidir.

Resim: 1 İmamkulu Kaya Kabartmasının Karşıdan Görünümü (Kurt Bittel: 1976, <https://www.hittitemonuments.com/imamkulu/imamkulu01.jpg>)

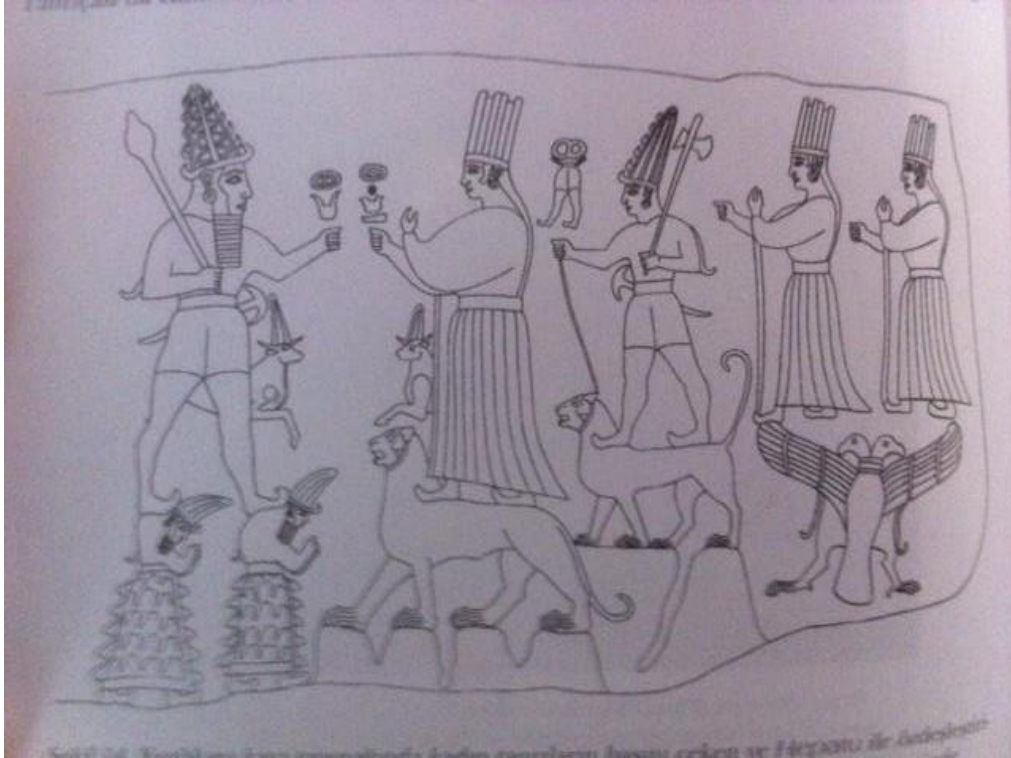

K. Kohlmeyer, 1983

Resim 2: İmamkulu Kaya Kabartmasının Kabartmanın Çizimi (K. Khlmeyer, 1983 <https://www.hittitemonuments.com/imamkulu/imamkulu03.jpg>)

Resim 3: İřtar (<http://ozhanozturk.com/2018/03/29/istar/>)

Resim 4: Yazılıkaya (Sedat Alp, Hitit Güneşi)

KAYNAKÇA

Alkim, U. B. (1960). “Sam’al İle Asitawandawa Arasındaki Yol: Amanus Bölgesinin Tarihi Coğrafyasına Dair Araştırmalar”, Belleten, C.: XXIV, S: 95, TTK, Ankara: 349-401.

Alp, S. (2005). Hitit Güneşi, Tübitak Yayınları, Ankara.

Bahar, H., Turgut, M., Küçük, B. (2018). Hititlerde Yerleşim Yeri-Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi, SEFAD, 39: 403-424.

Cengiz, Bozkurt, T. (2018). “Hitit Krallığında Arinna’nın Güneş Tanrıçası Kültü”, TAD, C. 37/ S: 64, 2018, 125-140.

Darga, M. (1992). Hitit Sanatı, Akbank Kültür Ve Sanat Yayınları: 56, İstanbul.

Emre, K. (2013). “İmamkulu Anıtı, Kayseri Ansiklopedisi”, Kayseri Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları, Yayına Hazırlayan: Ülke Haber, İstanbul: 273-274.

García, T. (2009). “Dioses–Montaña en las Tradiciones India, Anatolia”. Libvena. 2, 2009: 69-88.

Himmetoğlu, M. F. (2018). “Neolitik Dönem Ve Eski Çağ Anadolu’sunda Kutsal Boğa Ve Fırtına Tanrısı İlişkisinin Kökeni Hakkında Yeni Değerlendirmeler”, Tarih Okulu Dergisi, Sayı: XXXIII: 1-21.

Himmetoğlu, M. F. (2015). “Eski Çağ Paradigmasında Orta Asya, Mezopotamya Ve Anadolu’da Çift Başlı Kartal Fenomeni”, Ed: Mustafa Öztürk, Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı Armağanı, ss. 735-746, Kayseri.

Hodder, I. (2014). Çatalhöyük Leoparın Öyküsü, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Hout, T. (2013). Hitit Krallığı Ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi, Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu, Editörler: Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan, ss. 22-44, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Köprüoğlu, H. (2016). Hittite Rock Reliefs In Southeastern Anatolia As A Religious Manifestation Of The Late Bronze And Iron Ages, A Master’s Thesis, Department of Archaeology İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara.

Laroche, E. (1980). “Hurriler’de Ulusal Panteon Ve Yerel Panteon”, Çev.: Adil Alpman, TAD XIII 24, ss. 115-122, Ankara.

Memiş, E. (2010). Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar), Ekin Yayınları, Bursa 2010.

Özgüç, Ö. (2005). Kültepe Kaniş/Neşa, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Tekin, G. A. (2008). “Güneş’in Kuşları: Phoenix Ve Anka”, TUBA/JTS 32/I: 425-446.

Ünal, A. (2000). “Adana’da Kizzuwatna Krallığı Taş Devrinden Hitit Krallığının Yıkılışına Kadar Adana Ve Çukurova Tarihi, Efsaneden Tarihe”, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı, Hazırlayanlar: Doç. Dr. Erman Altun, M. Sabri Boz, ss. 43-69, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Ünal, A. (2003). Hititler Devrinde Anadolu, Kitap: 2, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Ünal, A. (2006). “Eski Çağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası Ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı'nın Siyasi Tarihi, ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi”, Cilt: 15, Sayı: 3 (Arkeoloji Özel Sayısı), 2006: 15-44.

Ünal, A. (2018). “Hanyeri Hitit Kaya Anıtı”, Aktüel Arkeoloji Dergisi, Sayı: 67: 1-3.

White, S. (1993). The Religious Iconography Of Cappadocian Glyptic In The Assyrian Colony Period And Its Significance In The Hittite New Kingdom, Chicago.